

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE ACTIVITIES OF THE JUDICIAL SYSTEM
UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Давиденко П.О., аспірант кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Уколова В.О., студентка I курсу магістратури факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Уколова Є.О., студентка I курсу магістратури факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Наукова стаття присвячена комплексному та детальному аналізу особливостей відправлення правосуддя та функціонуванню судової системи в умовах дії правового режиму воєнного стану на території України після 24 лютого 2022 року.

У статті розглянуто зміни до чинного законодавства, які були запроваджені в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України та дії правового режиму воєнного стану з метою виявлення та усунення можливих нормативно-процесуальних перешкод (прогалин) у сфері правосуддя.

Були надані відповіді на низку питань, а саме; як працює судова система в умовах воєнного стану; як відбувається розгляд справ в судах; яка черговість розгляду справ; як обчислюються процесуальні строки; якою є специфіка визначення територіальної підсудності; як функціонують суди у зоні бойових дій та на окупованих територіях тощо.

Акцентовано увагу на тому, що введення в Україні правового режиму воєнного стану та його подальші продовження мало наслідком розробку та прийняття низки законів у сфері правосуддя. За результатами дослідження сутності та змісту основних змін у механізмі відправлення правосуддя зроблено висновок про те, що такі закони мають субсидіарний характер, під яким необхідно розуміти їх коригуючу, доповнюючу роль у регламентації порядку та особливостей розгляду судових справ в умовах війни. Авторами зазначено, що відповідні зміни мають основною ціллю уточнення, конкретизацію чинної нормативно-правової бази.

Особливу увагу авторами приділено розгляду питання щодо відправлення правосуддя у дистанційному режимі, за результатами чого зроблено висновок про те, що законодавець повинен робити подальші кроки у сторону розширення можливостей дистанційного судочинства, які, у свою чергу, потребують також технічного та виваженого і вичерпного нормативного підґрунтя.

Проаналізовано Проект закону №7316 від 26.04.2022 р. та виокремлено його основні нововведення та причини його неприйняття.

У роботі звернено увагу на те, що навіть в умовах військового конфлікту судочинство продовжує здійснюватися та відповідати міжнародним та європейським стандартам.

Зроблено висновок, що судочинство продовжує здійснюватися, пристосувавшись при цьому до нових реалій та життя в умовах воєнного стану.

Ключові слова: судова система, правосуддя, доступ до правосуддя, правовий режим воєнного стану, судове провадження, діджиталізація судових процесів.

The scientific article is devoted to a comprehensive and detailed analysis of the features of the administration of justice and the functioning of the judicial system under the conditions of the legal regime of martial law in the territory of Ukraine after February 24, 2022.

The article examines the changes to the current legislation, which were introduced in the conditions of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine and the effect of the legal regime of martial law in order to identify and eliminate possible regulatory and procedural obstacles (gaps) in the sphere of justice.

A number of questions were answered, namely; how the judicial system works under martial law; how cases are handled in courts; what is the order of consideration of cases; how procedural terms are calculated; what are the specifics of determining territorial jurisdiction; how courts function in the war zone and in the occupied territories, etc.

Attention is focused on the fact that the introduction of the legal regime of martial law in Ukraine and its subsequent continuation resulted in the development and adoption of a number of laws in the field of justice. Based on the results of the study of the essence and content of the main changes in the justice delivery mechanism, it was concluded that such laws have a subsidiary character, which should be understood as their corrective, complementary role in regulating the order and features of the consideration of court cases in conditions of war. The authors stated that the main purpose of the relevant changes is to clarify and specify the current legal framework.

The authors paid special attention to the consideration of the issue of the delivery of justice in a remote mode, as a result of which it was concluded that the legislator should take further steps in the direction of expanding the possibilities of remote justice, which, in turn, also require a technical and balanced and comprehensive regulatory basis.

The Draft Law No. 7316 dated 04/26/2022 was analyzed and its main innovations and reasons for its rejection were highlighted. The work draws attention to the fact that even in the conditions of a military conflict, judicial proceedings continue to be carried out and meet international and European standards.

It was concluded that judicial proceedings continue to be carried out, adapting to new realities and life under martial law.

Key words: judicial system, justice, access to justice, legal regime of martial law, court proceedings, digitization of court processes.

З проголошенням України незалежною державою право кожного на судовий захист стало одним із фундаментальних прав людини, гарантованих у конституційному порядку. Будучи закріпленим в багатьох конституціях розвинувтих держав, воно посідає важливе місце в структурі конституційно-правового статусу людини та є необхідним фактором. Право на правосуддя відображається в основних засадах судочинства та характеризує себе через сукупність елементів: доступність правосуддя; право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення; незалежність і неупередженість суду; рівність усіх учас-

ників судового процесу перед законом і судом; право на захист; публічність судового розгляду; розгляд справи в найкоротший строк, що передбачений законом [1, с. 19].

На жаль, вже понад дев'ять місяців в Україні тривають повномасштабні бойові дії, які є наслідком збройної агресії російської федерації проти нашої країни. Зрозуміло, що запровадження воєнного стану Указом Президента України від 24.02.2022 р. №64/2022 «Про введення воєнного стану на території України» [2] вплинуло на усі сфери життєдіяльності українського суспільства. Не стала винятком і національна судова система.

У березні 2022 року жоден суд не здійснював правосуддя, за винятком невідкладних питань. Деякі суди опинилися на окупованій території, деякі були пошкоджені з перших днів війни, в деяких судах судді та працівники долучилися до Збройних Сил України або евакуювалися. Однак через місяць багато судів запрацювало у новому «воєнному» форматі.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р. (далі – Закон № 389-VIII) містить у собі певні гарантії та особливості діяльності судів, органів та установ системи правосуддя в умовах воєнного стану. Відповідно до ст. 12² Закону № 389-VIII система правосуддя діє виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України та повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені. Фактично ця норма дублює ст. 19 Основного закону, зауважуючи, що в умовах воєнного стану не може бути жодних виключень. У свою чергу ст. 26 цього ж закону підкреслює виключну роль судів у здійсненні правосуддя та забороняє скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства та забороняє створення надзвичайних та особливих судів в умовах воєнного стану. Однак Закон № 389-VIII допускає, що у разі неможливості здійснення правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами України може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів (ч. 3 ст. 26 вищезазначеного закону) [3; 4].

Конституція України гарантує здійснення правосуддя і під час війни. Як і у мирний час, правосуддя здійснюється виключно судами. Передача цих функцій іншим органам чи створення надзвичайних та особливих судів не допускається [3]. Забороняється і скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства. Тому суди продовжують здійснювати правосуддя, але з врахуванням реальної ситуації та щоденного ризику військових дій. На цьому також наголошує і стаття 26 Закону № 389-VIII, зокрема: правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, які створені відповідно до Конституції України; скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється; створення надзвичайних та особливих судів не допускається [4].

Наразі коротко розглянемо та проаналізуємо ключові зміни у процесуальному законодавстві в умовах воєнного стану.

По-перше, щодо особливостей та специфіки визначення територіальної підсудності. 03.03.2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус судів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» [5], яким ч. 7 ст. 147 зазначеного Закону [6] було викладено в наступній редакції: «У разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя (далі – ВРП), що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду (далі – Голова ВС), шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення ВРП такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови ВС. Відповідне рішення є також підставою для передачі усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється» [6].

Враховуючи вище зазначене, можемо зробити висновок, що така редакція норми дає змогу пришвидшити процес зміни територіальної підсудності, закріпивши відповідні повноваження за Головою ВС. Тож, маючи такі повноваження, Голова ВС видав розпорядження щодо зміни територіальної підсудності судів, які знаходяться на тимчасово окупованій території України. У зв'язку з цим, усі справи які розглядалися такими судами, були передані іншим визначеним судам [7].

По-друге, щодо особливостей передачі матеріалів справи в умовах воєнного стану, варто зазначити, що 13.03.2022 р. Голова ВС видав розпорядження, яким встановлені рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення. Рекомендації стосуються організації евакуації з приміщень судів; вивезення справ, серверів, бухгалтерських документів; знищення документів, які містять державну таємницю тощо. Так, як зазначено в рекомендаціях, за умови відповідної можливості необхідно здійснити вивезення судових справ, насамперед тих, що перебувають у провадженні судів, або хоча б здійснити вивезення найбільш важливих (резонансних) справ: матеріалів кримінальних проваджень, у яких особа тримається під вартою; проваджень щодо неповнолітніх; проваджень щодо особливо тяжких злочинів; інших справ, розгляд яких може мати істотне значення для прав учасників процесу. Якщо такої можливості немає – забезпечити зберігання таких справ у сейфах в приміщенні суду [8].

Таким чином, не виключені випадки, коли деякі справи (наприклад, цивільні), не будуть вивезені до іншого суду. Це може бути проблемою для завершення слухання відповідних процесів. Однак, норми процесуального законодавства дозволяють здійснити відновлення втраченого судового провадження. Крім того, якщо рішення ще не було прийнято, особа не позбавляється права знову звернутися до суду із позовом.

По-третє, щодо особливостей розгляду справ в умовах воєнного стану, зазначимо, що починаючи з 24.02.2022 р. Рада суддів України, а також Голова ВС, видали декілька рішень та рекомендацій щодо функціонування судів в умовах воєнного стану. Ними запроваджено таке: здійснення судом судочинства може бути припинено, якщо виникли випадки загрози здоров'ю, життю та безпеці відвідувачів та працівників суду; переведення працівників суду, по можливості, на дистанційну роботу; можливість відкладення розгляду справ у зв'язку з воєнними діями або участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції; обмеження допуску осіб, які не є учасниками справи, в судові засідання; невідкладні справи можуть бути розглянуті лише за наявності письмової згоди на це всіх учасників судового провадження; справи, що стосуються обрання або продовження запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, не можуть бути відкладені; воєнний стан є поважною причиною для поновлення процесуальних строків [7].

Тут одразу приділимо увагу особливостям відліку та перебігу строків під час воєнного стану. Безумовно, введення воєнного стану для багатьох осіб унеможливило вчасне подання тих чи інших документів до судових установ. Якщо на початку війни популярною була думка про те, що воєнний стан є поважною причиною для визнання причин пропуску процесуальних строків поважними, то зараз все ж таки кожен суд виходить з поточної ситуації у відповідному регіоні. Голова ВС зазначив, що «воєнний стан є поважною причиною пропуску строків, але кожен суддя буде оцінювати цю причину індивідуально, у межах справи, яка розглядатиметься» [9].

В контексті зазначеного вище вважаємо за доцільне наголосити на тому, що не варто оминати увагою дискреційні повноваження суду та відсутність загальної норми,

що воєнний стан є поважною причиною для поновлення строків, а тому не варто нехтувати встановленими процесуальними строками. Звичайно, треба реально оцінювати конкретну ситуацію та у разі наявної можливості своєчасно подавати документи.

По-четверте, щодо особливостей та специфіки здійснення так званого дистанційного правосуддя. Загалом, питання впровадження дистанційного правосуддя почало популяризуватися в лютому-березні 2020 р. (початок поширення COVID-19). В той час Верховна Рада України (далі – ВРУ) прийняла закони, відповідно до яких учасники справи можуть реалізувати своє право брати участь в судових засіданнях дистанційно, одночасно реалізуючи право на справедливий судовий розгляд.

Також, Державна судова адміністрація розробила порядок проведення судового засідання за участі сторін за допомогою відеозв'язку і відповідно поза межами приміщення суду. Було передбачено використання системи EasyCop або інших засобів, що забезпечують проведення судових засідань в режимі відеозв'язку. Цей механізм проведення судових засідань в дистанційному форматі допоміг нормалізувати здійснення правосуддя в умовах карантину. Однак, як показує практика – умови воєнного стану не дають реалізувати права осіб на розгляд їх справи судом з огляду на планові та аварійні відключення електроенергії.

В Україні зараз немає повністю безпечного місяця і майже кожного дня в різних регіонах нашої держави оголошуються повітряні тривоги, що тягне за собою необхідність особи (судді, учасника справи або працівника суду) йти в укриття. Ігнорування тривоги небезпечно для життя та здоров'я. Це продемонстрував ракетний удар РФ по Миколаївській обласній державній адміністрації, у якій був розміщений Господарський суд Миколаївської області. Під час прямого влучання ракети по будівлі загинули працівники суду, що знаходились на робочих місцях під час повітряної тривоги. Тобто, під час повітряних тривог потрібно переривати судові засідання та направлятися до найближчого укриття. Кількість та тривалість таких вимушених «переривань» за день може бути різною, тому дана проблема потребує подальшого опрацювання та вирішення з урахуванням імперативних засад судочинства та необхідності забезпечення безпеки працівників суду та учасників справи. Розвиток напрямку дистанційного судочинства потребує також відповідної технічної та нормативної бази. Ініціативні групи продовжують працювати в цьому напрямі задля забезпечення можливості не лише учасникам справи, але й суддям брати участь в судових засіданнях дистанційно [9].

По-п'яте, що стосується судових повідомлень, то акцентуємо увагу на тому, що враховуючи нестабільну ситуацію на всій території України, відправка судових повісток поштою деякими судами тимчасово припинена. Водночас, про дату та час судового засідання можна дізнатись в особистому кабінеті в системі «Електронний суд» або безпосередньо на сайті відповідного суду [10; 12]. В теперішніх умовах багато людей були вимушені покинути свій дім, не повідомивши з очевидних причин суд про зміну місця свого проживання. Це в свою чергу породило ситуації, коли суд або учасник справи направляє документи іншому учаснику справи на відому поштову адресу. Учасник справи, який тимчасово проживає в іншій місцевості, в такому випадку не має змоги отримувати відповідні документи. Як було зазначено раніше, система «Електронний суд» надає широкий спектр можливостей для учасників справи як подавати документи, так і знайомитись з наявними у матеріалах справи, отримувати інформацію про хід розгляду справи тощо [10].

Щодо доступу до інформації про стан розгляду справ та до судових рішень, то з початку повномасштабного військового вторгнення Росії на територію України пев-

ний час діяло обмеження загального доступу до Єдиного державного реєстру судових рішень, сервісів «Стан розгляду справ» та «Список справ, призначених до розгляду», оскільки дані веб-сторінки масово піддавалися хакерським атакам. Але зараз деяка інформація знову перебуває у відкритому доступі.

Навіть дані про суддів та керівників судів зараз недоступні на відповідних сайтах, насамперед на сайті судової влади. Це зумовлено необхідністю забезпечити безпеку їх життя та здоров'я. Також раніше Рада суддів рекомендувала обмежити доступ до судових засідань інших осіб, окрім учасників. Це не означає заборону участі у важливих справах, наприклад, журналістів, але така рекомендація, а інше і потреба, дійсно є [7; 11].

У Верховній Раді 26 квітня було зареєстровано «Проект закону про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану)» № 7316.

Метою прийняття проекту закону була запровадження дієвих механізмів здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану, зокрема шляхом надання можливості здійснення повноважень секретаря судового засідання іншими працівниками апарату суду; можливості виконувати повноваження секретаря судового засідання дистанційно; можливості додаткового повідомлення учасників судового процесу про розгляд справи будь-якими можливими засобами, на всі відомі засоби комунікації (телефонограма, СМС-повідомлення, електронна пошта, повідомлення у месенджерах тощо), та через оголошення на офіційному веб-порталі судової влади України; а також шляхом розширення сфери застосування письмового провадження при розгляді судових справ у судах всіх юрисдикцій та шляхом поширення на період дії воєнного чи надзвичайного стану особливостей розгляду судових справ, аналогічних тим, які застосовувалися у зв'язку із введенням карантину з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) [13].

Однак цей законопроект було відхилено з об'єктивних причин. Покладення обов'язків секретаря судового засідання на інших працівників апарату суду недоцільне з певних причин. По-перше, ця посада вимагає наявності вищої освіти за спеціальністю «Правознавство» або «Правоохоронна діяльність» з освітньо-кваліфікаційним рівнем не нижче молодшого спеціаліста. По-друге, незрозуміло яким чином такі повноваження будуть здійснюватися працівниками суду, за внутрішнім сумісництвом чи переведенням на посаду секретаря з іншої посади, чи шляхом заміни, чи шляхом наділення працівників апарату (секретаріату) суду додатковими повноваженнями. Не всі працівники апарату суду зможуть посидувати виконання своїх основних обов'язків з обов'язками секретаря судового засідання.

Законопроект містить у собі зміни щодо встановлення правил повідомлення учасників справи та інших учасників судового процесу, які не мають офіційної електронної адреси, про дату, час і місце першого судового засідання у справі на період дії воєнного чи надзвичайного стану (ст. ст. 131-1 КАСУ, 128-1 ЦПКУ, 120-1 ГПКУ). Новелою є застосування месенджерів для надсилання повідомлень. Пропозиція щодо надсилання судових викликів та повідомлень через месенджери може призвести до зловживань з боку користувачів месенджерів, оскільки факт отримання судового повідомлення чи повістки може підтвердити будь-яка особа, яка технічно матиме доступ до відповідного користувача у месенджері. На нашу думку, використання мобільного додатку «Дія» було би доцільніше з огляду на вищий рівень безпеки завдяки використанню додатком електронного цифрового підпису для його використання [13].

Також законопроектом було передбачено додаткові можливості розгляду справи судом у порядку письмового провадження. При цьому у ч. 8 ст. 194 КАСУ закріплено право сторони, яка не є суб'єктом владних повноважень, подати клопотання про розгляд справи в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів або клопотання про розгляд справи в порядку загального провадження в приміщенні суду. Разом з тим, в абз. 2 ч. 8 ст. 194 КАСУ встановлено, що розгляд справи без повідомлення (виклику) учасників справи (в порядку письмового провадження) за наявними у справі матеріалами можливий у разі направлення судом сторонам повідомлення про такий розгляд справи у спосіб та у порядку, визначеному цим Кодексом, а також у разі надходження до суду підтвердження про отримання сторонами цього повідомлення. У зв'язку з цим, виникає питання доцільності отримання судом від сторони справи, яка є суб'єктом владних повноважень, підтвердження факту отримання повідомлення суду про розгляд справи в порядку письмового провадження, якщо

в абз. 1 ч. 8 ст. 194 КАСУ суб'єкт владних повноважень не наділений правом подати клопотання про розгляд справи в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду або в приміщенні суду під час дії воєнного чи надзвичайного стану. Це ж зауваження стосується і змін до ч. 4 ст. 311 КАСУ щодо розгляду справи в апеляційному провадженні [13].

Отже, проаналізувавши вищевикладене, ми можемо зробити висновок про те, що судочинство продовжує здійснюватися в умовах воєнного стану. Окрім того, сьогодні ми можемо констатувати єдність судової системи України і прагнення суддів та працівників працювати з якнайбільшою віддачею, аби в цей важкий для держави час забезпечити для українців доступ до правосуддя, використовуючи, в тому числі, кращий міжнародний досвід. Однак простої єдності не достатньо під час постійних відключень електроенергії та повітряних тривог. Судова система вимагає перебудови внутрішніх процесів відповідно умов війни. На нашу думку, подальша оптимізація та діджиталізація зможуть налагодити безперебійну та повну діяльність судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аракелян М. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом. *Право України*. 2006. № 3. С. 19-21.
2. Про введення воєнного стану на території України: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 02.12.2022).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-вр. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.12.2022).
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 02.12.2022).
5. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ: Закон України від 03.03.2022 № 2112-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text> (дата звернення: 02.12.2022).
6. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 02.12.2022).
7. Офіційний веб-сайт Верховного Суду. URL: <https://supreme.court.gov.ua>. (дата звернення: 02.12.2022).
8. Рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення: Розпорядження Голови Верховного Суду від 13 березня 2022 року N 6/0/9-22. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00828> (дата звернення: 02.12.2022).
9. Особливості здійснення судочинства в умовах воєнного стану. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/211140_osoblivost-zdysnennya-sudochinstva-v-umovakh-voynogo-stanu (дата звернення: 02.12.2022).
10. Робота судів України в умовах воєнного стану. URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/209874_robita-sudv-ukrani-v-umovakh-voynogo-stanu (дата звернення: 02.12.2022).
11. Як українська судова система працює під час війни. URL: <https://dejure.foundation/tpost/vsoov6dhy1-yak-ukrainska-sudova-sistema-pratsyu-pd-s> (дата звернення: 02.12.2022).
12. Судова система України в умовах війни. URL: <https://areslex.com/novini/2229-sudova-systema-ukrainy-v-umovakh-viiny> (дата звернення: 02.12.2022).
13. Про внесення змін до Кодексу адміністративного судочинства України, Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України (щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану): проект Закону України від 26.04.2022 №7316. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39489> (дата звернення: 12.12.2022).